

बीए- 2 (सेमिस्टर- 3) राज्यशास्त्र

पेपरचे नाव: महाराष्ट्र शासन

श्रीकांत फाकडे, ९७६३८७३९००

पद्मभूषण वसंतरावदादा पाटील महाविद्यालय, कवठे महाकाळ

प्रकरण १ - राज्य विधिमंडळ

अ) विधान परिषद- रचना, अधिकार आणि कार्ये

१) प्रस्तावना

विधानपरिषद (Legislative Council) ही राज्य विधानमंडळाची वरची सभा आहे. भारतातील काही मोजक्या राज्यांतच विधानपरिषद अस्तित्वात आहे (उदा. महाराष्ट्र, उत्तरप्रदेश, बिहार, कर्नाटक, आंध्रप्रदेश, तेलंगणा). प्रत्येक राज्यात परिषद असतेच असे नाही; ती निर्माण करणे अथवा बरखास्त करणे हे संसदेकडे अधिकार आहे.

१) विधानपरिषदेची रचना (Composition of Legislative Council)

1. सदस्यसंख्या –

- विधानपरिषदेची सदस्यसंख्या त्या राज्य विधानसभेच्या सदस्यसंख्येच्या १/३ पेक्षा जास्त नसावी आणि ४० पेक्षा कमी नसावी.
- म्हणजे किमान ४० आणि जास्तीत जास्त मर्यादा विधानसभेवर अवलंबून असते.

2. सदस्यांची निवड प्रक्रिया –

परिषदेतील सदस्यांची निवड विविध मार्गांनी केली जाते :

- १/३ सदस्य : स्थानिक संस्था (जिल्हा परिषद, महानगरपालिका, नगरपालिका, पंचायत समिती) यांच्या निवडणुकीतून निवडले जातात.
- १/१२ सदस्य : विद्यापीठांच्या पदवीधरांच्या मतदारसंघातून निवडले जातात.
- १/१२ सदस्य : शिक्षकांच्या मतदारसंघातून (किमान ३ वर्षे कार्यरत शिक्षक) निवडले जातात.
- १/३ सदस्य : विधानसभेतील सदस्यांकडून निवडले जातात.
- उर्वरित सदस्य : साहित्य, समाजसेवा, विज्ञान, कला इत्यादी क्षेत्रात विशेष कार्य केलेल्या व्यक्तींना राज्यपाल नियुक्त करतात.

3. कालावधी –

- विधानपरिषद ही स्थायी सभा आहे.
- तिचे विसर्जन होत नाही.
- प्रत्येक दोन वर्षांनी तिच्या १/३ सदस्यांची मुदत संपते आणि नवीन सदस्य निवडले जातात.
- प्रत्येक सदस्याचा कार्यकाळ ६ वर्षांचा असतो.

4. अध्यक्ष व उपाध्यक्ष –

- परिषदेचे अध्यक्ष (Chairman) व उपाध्यक्ष (Deputy Chairman) यांची निवड सदस्यांमधून केली जाते.

२) विधानपरिषदेचे अधिकार (Powers of Legislative Council)

(अ) विधायी अधिकार (Legislative Powers)

- राज्यसूची व समवर्ती सूचीतील विषयांवर कायदे करण्याच्या प्रक्रियेत भाग घेतात.
- परंतु अंतिम अधिकार विधानसभेकडे असतो.
- जर दोन सभांमध्ये मतभेद झाले तर विधानसभेचा निर्णय ग्राह्य धरला जातो.

(आ) आर्थिक अधिकार (Financial Powers)

- मनी बिल (Money Bill) फक्त विधानसभेत मांडले जाते.
- परिषदेचे मत विचारात घेतले जाते, पण त्याला बंधनकारक मानले जात नाही.
- त्यामुळे आर्थिक अधिकार अत्यंत मर्यादित आहेत.

(इ) कार्यकारी अधिकार (Executive Powers)

- विधानपरिषद राज्य सरकारवर थेट नियंत्रण ठेवू शकत नाही.
- मंत्रिमंडळ फक्त विधानसभेस जबाबदार असते.
- मात्र, परिषदेतील चर्चा, प्रश्नोत्तर, ठराव इत्याद्वारे सरकारवर अप्रत्यक्ष दबाव आणता येतो.

(ई) इतर अधिकार

- राज्यघटनेत सुधारणा (Constitutional Amendment) करण्याच्या वेळी संसदेस सूचना देणे.

- जनहिताचे प्रश्न उपस्थित करणे.
- समाजातील विविध घटकांचे प्रतिनिधित्व घडवून आणणे.

३) विधानपरिषदेची कार्ये (Functions of Legislative Council)

1. कायदे प्रक्रियेत सहभाग – विधानसभेने मंजूर केलेल्या विधेयकांवर चर्चा करणे, सूचना करणे.
2. सरकारवर बौद्धिक दबाव – तज्ज्ञ सदस्यांच्या चर्चेमुळे धोरणांना दिशा मिळते.
3. जनतेचे प्रश्न मांडणे – विविध सामाजिक गटांचे प्रश्न मांडून जनतेच्या अपेक्षा व्यक्त करणे.
4. शिक्षक, पदवीधर व स्थानिक संस्था प्रतिनिधित्व – समाजातील विविध घटकांचे विधानमंडळात प्रतिनिधित्व करून लोकशाही अधिक व्यापक करणे.
5. तज्ज्ञांचे मार्गदर्शन – साहित्य, विज्ञान, समाजसेवा आदी क्षेत्रातील तज्ज्ञ सदस्यांमुळे चर्चेला गुणवत्ता प्राप्त होते.

ब) विधानसभा- रचना, अधिकार आणि कार्ये

भारतात प्रत्येक राज्यात द्विसदनी (Legislative Council + Legislative Assembly) किंवा एकसदनी (फक्त Legislative Assembly) पद्धती आहे. महाराष्ट्रासारख्या काही राज्यांत विधानपरिषद आहे, परंतु बहुतेक राज्यांत फक्त विधानसभाच असते. विधानसभा ही राज्य विधानमंडळाची मुख्य व महत्त्वाची सभा आहे.

१) विधानसभेची रचना (Composition of Legislative Assembly)

1. सदस्यसंख्या –
 - प्रत्येक राज्याच्या लोकसंख्येप्रमाणे सदस्यसंख्या बदलते.
 - किमान सदस्यसंख्या ६० व कमाल सदस्यसंख्या ५०० असू शकते.
 - परंतु सिक्कीम, गोवा, मिझोराम अशा लहान राज्यांना ६० पेक्षा कमी सदस्यसंख्या ठेवण्याची परवानगी आहे.
2. निवड प्रक्रिया –
 - सदस्यांची निवड थेट लोकांकडून सार्वत्रिक प्रौढमताधिकाराने निवडणुकीद्वारे केली जाते.
 - प्रत्येकी १८ वर्षांवरील नागरिकाला मतदानाचा अधिकार आहे.
3. राज्यपालांनी नियुक्त केलेले सदस्य –
 - राज्यातील साहित्य, विज्ञान, कला, समाजसेवा इत्यादी क्षेत्रांतील कार्यासाठी राज्यपाल एखाद्या अल्पसंख्याक समुदायाच्या प्रतिनिधीस नियुक्त करू शकतात.
4. कालावधी –
 - विधानसभेचा कार्यकाळ ५ वर्षांचा असतो.
 - परंतु आणीबाणीच्या काळात संसदेकडून हा कार्यकाळ वाढविला जाऊ शकतो.
5. अध्यक्ष व उपाध्यक्ष –
 - निवडून आलेल्या सदस्यांमधून अध्यक्ष (Speaker) व उपाध्यक्ष (Deputy Speaker) यांची निवड केली जाते.

२) विधानसभेचे अधिकार (Powers of Legislative Assembly)

(अ) विधायी अधिकार (Legislative Powers)

- राज्य विषयक सूचीतील (State List) व समवर्ती सूचीतील (Concurrent List) विषयांवर कायदे करण्याचा अधिकार.
- एखाद्या राज्यात विधानपरिषद नसेल तर विधानसभेचे कायदे अंतिम मानले जातात.
- संसदेकडून दिलेल्या काही विशिष्ट विषयांवरसुद्धा कायदे करण्याचा अधिकार.

(आ) आर्थिक अधिकार (Financial Powers)

- राज्याच्या अर्थसंकल्पाला (Budget) मंजूरी देण्याचा अधिकार फक्त विधानसभेकडे आहे.
- 'मनी बिल' (Money Bill) फक्त विधानसभेतच मांडले जाते.
- राज्य महसूल, कर, खर्च यासंबंधी अंतिम निर्णय विधानसभाच घेते.

(इ) कार्यकारी अधिकार (Executive Powers)

- राज्य सरकार (मंत्रिमंडळ) विधानसभेस जबाबदार असते.
- मुख्यमंत्री व मंत्री हे विधानसभेतील बहुमत सिद्ध करतात.
- अविश्वास ठराव, प्रश्नोत्तर, लक्षवेधी सूचना, चर्चेद्वारे सरकारला जबाबदार धरले जाते.

(ई) निवडणूक संबंधी अधिकार (Electoral Powers)

- राष्ट्रपती निवडणुकीत सहभागी होऊन मतदानाचा अधिकार विधानसभेच्या निवडून आलेल्या सदस्यांना असतो.

- राज्य विधानसभेचे सदस्य राज्यसभा सदस्यांच्या निवडणुकीत भाग घेतात.

(उ) इतर अधिकार

- राज्यपालाच्या अधिकार व आदेशांवर चर्चा करण्याचा अधिकार.
- केंद्र-राज्य संबंधांवरील प्रश्न उपस्थित करण्याचा अधिकार.
- राज्यघटनेतील दुरुस्तीसंबंधी संसदेस सूचना करण्याचा अधिकार.

३) विधानसभेची कार्ये (Functions of Legislative Assembly)

- कायदे करणे – राज्याच्या कारभारासाठी आवश्यक कायदे करणे.
- अर्थसंकल्प मंजूर करणे – राज्याच्या उत्पन्न व खर्चाचे नियंत्रण ठेवणे.
- सरकारवर नियंत्रण ठेवणे – सरकारच्या धोरणांवर प्रश्न विचारणे, चर्चेद्वारे टीका करणे, अविश्वास ठराव आणणे.
- जनतेच्या समस्या मांडणे – जनतेच्या तक्रारी व अपेक्षा सभागृहात मांडणे.
- जनतेच्या हिताचे धोरण ठरवणे – शिक्षण, आरोग्य, उद्योग, शेती आदी क्षेत्रांत योजना मंजूर करणे.
- न्यायिक कार्ये – विधानसभेच्या नियमांचे उल्लंघन करणाऱ्या सदस्यांवर कारवाई करणे.

क) विधानसभा आणि विधान परिषद यांच्यातील संबंध

भारतीय राज्यघटनेनुसार, ज्या राज्यांत द्विसदनी विधानमंडळ (Bicameral Legislature) आहे तिथे **विधानसभा (Legislative Assembly)** ही खालची सभा व **विधानपरिषद (Legislative Council)** ही वरची सभा असते. या दोन्ही सभांमध्ये कार्यवाहप झालेले असले तरी त्यांचे परस्पर संबंध घनिष्ठ आहेत.

१) कायदे विषयक संबंध (Legislative Relations)

- राज्यसूची व समवर्ती सूचीतील विषयांवर कायदे करण्याचा अधिकार विधानमंडळाला आहे.
- विधेयक प्रथम विधानसभा किंवा विधानपरिषद कोणत्याही सभेत मांडता येते.
- परंतु **मनी बिल (Money Bill)** मात्र फक्त विधानसभेतच मांडता येते.
- एखाद्या विधेयकावर विधानसभा व विधानपरिषद यांच्यात मतभेद झाल्यास, **विधानसभेचा निर्णय अंतिम मानला जातो.**
- राज्यघटनेत संसदेप्रमाणे दोन्ही सभांची संयुक्त बैठक (Joint Sitting) ठेवण्याची तरतूद नाही.

२) आर्थिक विषयक संबंध (Financial Relations)

- अर्थसंकल्प मांडण्याचा व मंजूर करण्याचा अधिकार फक्त विधानसभेकडे आहे.
- विधानपरिषद अर्थसंकल्पावर चर्चा करू शकते, सूचना करू शकते पण बदल करू शकत नाही.
- मनी बिल विधानसभेने मंजूर केल्यावर परिषदेला ते फक्त **१४ दिवसांकरिता** पाठवले जाते. त्या कालावधीत परिषदेने सूचना केल्या तरी विधानसभेला त्या मान्य करणे बंधनकारक नसते.
- त्यामुळे आर्थिक बाबतीत विधानसभेला **वरचष्मा** आहे.

३) कार्यकारी विषयक संबंध (Executive Relations)

- राज्य मंत्रिमंडळ (Council of Ministers) हे फक्त **विधानसभेस जबाबदार** असते.
- सरकारवर अविश्वास ठराव फक्त विधानसभेतच आणता येतो.
- विधानपरिषद सरकारवर थेट नियंत्रण ठेवू शकत नसली तरी ती चर्चेद्वारे सरकारवर **बौद्धिक व नैतिक दबाव** आणते.

४) निवडणूक विषयक संबंध (Electoral Relations)

- विधानपरिषद सदस्यांपैकी काही सदस्यांची निवडणूक विधानसभेच्या सदस्यांकडून केली जाते.
- राज्यसभा निवडणुकीत विधानसभेचे सदस्य मतदान करतात, परंतु विधानपरिषदेचे नाही.
- राष्ट्रपती निवडणुकीतही विधानसभेचे सदस्य भाग घेतात, परिषदेचे नाही.

५) सल्लागार व पुनर्विचार विषयक संबंध (Advisory & Revisory Relations)

- विधानपरिषद ही **सल्लागार व पुनर्विचार करणारी सभा** आहे.
- विधानसभा जे निर्णय घेते, त्यांचा **गंभीर पुनर्विचार** परिषद करू शकते.
- त्यामुळे घाईघाईने कायदे होऊ नयेत, यासाठी विधानपरिषद “**Second Chamber**” म्हणून कार्य करते.

६) प्रातिनिधिक संबंध (Representative Relations)

- विधानसभेचे सदस्य हे थेट जनतेतून निवडून येतात, त्यामुळे ती **जनतेची खरी प्रतिनिधी** सभा आहे.
- विधानपरिषदेतील सदस्य विविध क्षेत्रांतून (शिक्षक, पदवीधर, स्थानिक संस्था, राज्यपाल नियुक्त) निवडले जातात. त्यामुळे ती **विशेष गटांचे प्रतिनिधित्व** करते.
- अशा प्रकारे दोन्ही सभांचे प्रतिनिधित्व परस्परपूरक आहे.

◆ निष्कर्ष

विधानसभा आणि विधानपरिषद या दोन्ही सभांचा परस्पर संबंध हा **पूरक व सहायक** स्वरूपाचा आहे.

- विधानसभेकडे **अंतिम व निर्णायक अधिकार** आहेत,

- तर विधानपरिषद ही **पुनर्विचार, सल्ला व बौद्धिक योगदान** देणारी सभा आहे. म्हणूनच, विधानपरिषद ही विधानसभेच्या वरचढ नसली तरी राज्याच्या लोकशाही प्रक्रियेला ती **परिपूर्णता व सखोलता** प्रदान करते.

प्रकरण २: राज्य कार्यकारिणी

अ) राज्यपाल- रचना, अधिकार आणि कार्ये

भारतीय राज्यघटनेनुसार राज्यपाल हा **राज्याचा घटनात्मक प्रमुख** (Constitutional Head) असतो. केंद्रात राष्ट्रपतीप्रमाणेच राज्यात राज्यपाल हा **नामधारी प्रमुख** आहे. प्रत्यक्ष सत्ता मुख्यमंत्री व मंत्रिमंडळाकडे असली तरी राज्यघटना चालविण्यासाठी राज्यपाल हा अत्यावश्यक घटक आहे.

१) राज्यपालांची रचना (Appointment & Position)

1. **नियुक्ती (Appointment)** –
 - राज्यपालाची नियुक्ती भारताचे राष्ट्रपती करतात.
 - तो कोणत्याही राज्यातील रहिवासी असणे बंधनकारक नाही.
2. **कालावधी (Tenure)** –
 - राज्यपालाचा कार्यकाळ **५ वर्षांचा** असतो.
 - परंतु राष्ट्रपती त्यांना कोणत्याही वेळी हटवू शकतात.
3. **पात्रता (Qualifications)** –
 - भारतीय नागरिक असणे आवश्यक.
 - वय **३५ वर्षांपेक्षा जास्त** असणे आवश्यक.
 - कोणत्याही नफा देणाऱ्या पदावर नसावा.
4. **शपथ (Oath)** –
 - राज्यपालास शपथ **उच्च न्यायालयाचे मुख्य न्यायाधीश** घालतात.
5. **स्थान (Status)** –
 - राज्याचा घटनात्मक प्रमुख.
 - प्रत्यक्ष सत्ता मंत्रिमंडळाकडे असून राज्यपाल ही सत्ता त्यांच्या सल्ल्यानुसार वापरतो.

२) राज्यपालांचे अधिकार (Powers of Governor)

(अ) कार्यकारी अधिकार (Executive Powers)

- मुख्यमंत्री व इतर मंत्र्यांची नियुक्ती करणे.
- मंत्रिमंडळाची जबाबदारी निश्चित करणे.
- राज्यातील उच्चपदस्थ अधिकारी, महाधिवक्ता, राज्य निवडणूक आयुक्त, राज्य सार्वजनिक सेवा आयोगाचे सदस्य नियुक्त करणे.
- केंद्र शासनाच्या आदेशानुसार राज्यात प्रशासन चालविणे.

(आ) विधायी अधिकार (Legislative Powers)

- राज्य विधानसभेचे अधिवेशन बोलावणे, स्थगित करणे व विसर्जन करणे.
- विधानसभेला उद्देशून भाषण करणे.
- विधानमंडळाने मंजूर केलेली विधेयके मान्य करणे किंवा परत पाठवणे.
- **मनी बिल (Money Bill)** त्याच्या शिफारशीशिवाय मांडता येत नाही.
- राज्यपाल काही विधेयके राष्ट्रपतींच्या मान्यतेसाठी राखून ठेवतो.

(इ) आर्थिक अधिकार (Financial Powers)

- राज्याचा वार्षिक अर्थसंकल्प विधानसभेत मांडणे.
- राज्याच्या निधीतून कोणताही खर्च राज्यपालाच्या मंजूरीशिवाय करता येत नाही.
- अर्थसंकल्पाशी संबंधित अहवाल मांडणे.

(ई) न्यायिक अधिकार (Judicial Powers)

- शिक्षा झालेल्या गुन्हेगाराला **क्षमादान, दंडमाफी, शिक्षा स्थगित** करण्याचा अधिकार.
- राज्यातील न्यायाधीशांच्या नियुक्तीत राष्ट्रपतींना शिफारस करणे.

(उ) आणीबाणी संबंधी अधिकार (Emergency Powers)

- जर राज्यात घटनात्मक यंत्रणा कोसळली तर राज्यपाल राष्ट्रपतींना अहवाल सादर करतो.
- राष्ट्रपती राजवट लागू करण्यासाठी राज्यपालाचा अहवाल महत्त्वाचा ठरतो.

३) राज्यपालांची कार्ये (Functions of Governor)

1. **राज्य शासनाचे प्रमुख म्हणून कार्य** – राज्यातील सरकारची नियमित कामे पाहणे.
2. **मुख्यमंत्री व मंत्रिमंडळाची नियुक्ती करणे.**

3. विधानमंडळाचे प्रमुख म्हणून कार्य – अधिवेशन बोलावणे, भाषण करणे, विधेयकांवर स्वाक्षरी करणे.
4. जनतेच्या हिताचे रक्षण – राज्यघटना पाळली जात आहे का याची देखरेख ठेवणे.
5. केंद्राशी दुवा साधणे – केंद्र शासन व राज्य शासन यांच्यातील दुवा म्हणून काम करणे.
6. आणीबाणी परिस्थितीत राज्यात स्थैर्य राखणे.

४) निष्कर्ष

राज्यपाल हा राज्याचा घटनात्मक प्रमुख असला तरी प्रत्यक्ष सत्ता मंत्रिमंडळाकडे असते. त्याचे स्थान हे “रबर स्टॅम्प” स्वरूपाचे वाटते; परंतु प्रत्यक्षात राज्यपाल हा संविधानाचा रक्षक आहे. केंद्र व राज्य यांतील समन्वय राखणे, राज्यघटना अंमलात आणणे व संकटाच्या काळात योग्य निर्णय घेणे ही राज्यपालाची महत्त्वाची कर्तव्ये आहेत.

ब) मुख्यमंत्र्यांची भूमिका

भारतात राज्यपालावर मुख्यमंत्री हा राज्य शासनाचा खरा कार्यकारी प्रमुख आहे. राष्ट्रपती हे केंद्राचे घटनात्मक प्रमुख असतात, तसेच राज्यात राज्यपाल हे घटनात्मक प्रमुख असतात. पण प्रत्यक्ष सत्ता चालविण्याचे कार्य मुख्यमंत्री व त्यांच्या मंत्रिमंडळाकडे असते. म्हणूनच मुख्यमंत्र्यांना “राज्याचे नेतृत्व करणारा” असे संबोधले जाते.

१) मुख्यमंत्र्यांचे स्थान (Position of Chief Minister)

- राज्यपाल हा नामधारी प्रमुख असतो, पण प्रत्यक्ष अधिकार मुख्यमंत्री व मंत्रिमंडळाकडे असतात.
- राज्यपालावर बहुतेक बाबतीत मुख्यमंत्र्यांच्या सल्ल्याने काम करण्याचे बंधन असते.
- त्यामुळे मुख्यमंत्री यांना राज्यातील “खऱ्या अर्थाने कार्यकारी सत्ता” आहे.

२) मुख्यमंत्र्यांची भूमिका व कार्ये (Role and Functions of Chief Minister)

(अ) कार्यकारी क्षेत्रात (In Executive Field)

1. मुख्यमंत्री हे राज्य सरकारचे प्रमुख असतात.
2. ते मंत्रिमंडळाची निवड करतात आणि मंत्रीपदांचे विभाग ठरवतात.
3. मंत्रिमंडळाच्या बैठकीत अध्यक्ष म्हणून काम करतात.
4. राज्यपाल आणि राज्य सरकार यांच्यात दुवा म्हणून काम करतात.
5. राज्य प्रशासन योग्य पद्धतीने चालते याची जबाबदारी स्वीकारतात.

(आ) विधायी क्षेत्रात (In Legislative Field)

1. विधानसभेच्या कामकाजात सरकारचे धोरण स्पष्ट करणे.
2. महत्त्वाची विधेयके मांडणे आणि त्यांची मंजूरी मिळवून घेणे.
3. विधानसभा व परिषदेमध्ये बहुमत टिकवून ठेवणे.
4. विधानसभेचे अधिवेशन बोलावण्याबाबत राज्यपालाला सल्ला देणे.
5. राज्याच्या वार्षिक अर्थसंकल्पाच्या तयारीत व मांडणीत महत्त्वाची भूमिका.

(इ) धोरणात्मक व नियोजन क्षेत्रात (In Policy and Planning Field)

1. राज्यातील विविध विकास योजना ठरविणे.
2. आर्थिक, औद्योगिक, सामाजिक धोरण ठरवून त्याची अंमलबजावणी करणे.
3. केंद्र सरकारशी संपर्क साधून राज्यासाठी निधी मिळवणे.
4. राज्याच्या पाच वर्षीय योजना व कार्यक्रम आखण्यात मुख्य भूमिका.

(ई) राजकीय क्षेत्रात (In Political Field)

1. राज्यातील सत्ताधारी पक्षाचे नेतृत्व करणे.
2. विधानसभेत व जनतेत सरकारबद्दल विश्वास निर्माण करणे.
3. राज्यातील पक्षीय संतुलन व स्थैर्य राखणे.
4. राज्याच्या राजकारणात निर्णायक स्थान राखणे.

(उ) इतर भूमिका (Other Roles)

1. जनतेचे प्रतिनिधी म्हणून – जनतेच्या समस्या जाणून घेणे व सरकारमार्फत त्यांचे निराकरण करणे.
2. केंद्राशी समन्वय साधणे – केंद्र सरकार व राज्य सरकार यांच्यातील संबंध सुधारण्यासाठी काम करणे.
3. आणीबाणीच्या काळात नेतृत्व – नैसर्गिक आपत्ती, दंगली किंवा आणीबाणी परिस्थितीत लोकांना स्थैर्य देणे.

३) निष्कर्ष

मुख्यमंत्री हा राज्याचा मुख्य शिल्पकार आहे.

- तोच सरकारचा नेता, आयोजक, नियोजक व प्रवक्ताही असतो.
- राज्याची प्रगती, प्रशासनाची यशस्वी अंमलबजावणी आणि लोकांचा विश्वास हे मुख्यत्वे मुख्यमंत्री व त्यांच्या नेतृत्वावर अवलंबून असते. म्हणूनच मुख्यमंत्र्यांना राज्याच्या राजकारणात “सर्वोच्च कार्यकारी पद” असे मानले जाते.

क) मंत्रिमंडळाचे अधिकार आणि कार्ये

भारतीय राज्यघटनेनुसार राज्यात खऱ्या अर्थाने कार्यकारी सत्ता ही **मुख्यमंत्री आणि मंत्रिमंडळाकडे** असते. राज्यपाल हा **नामधारी प्रमुख** असून, मंत्रिमंडळ हे राज्य शासनाचे **वास्तविक व सामूहिक कार्यकारी अंग** आहे.

१) मंत्रिमंडळाचे अधिकार (Powers of the Council of Ministers)

(अ) कार्यकारी अधिकार (Executive Powers)

- राज्य प्रशासनाचे सर्वसाधारण नियंत्रण व देखरेख करणे.
- विविध विभागांमध्ये मंत्र्यांची नेमणूक करून त्यांच्याकडून काम करून घेणे.
- राज्यातील धोरणे, योजना व कार्यक्रम ठरविणे.
- राज्यपालाला सल्ला देऊन त्यांचे अधिकार प्रत्यक्षात वापरणे.

(आ) विधायी अधिकार (Legislative Powers)

- विधानमंडळासमोर सरकारची धोरणे मांडणे.
- विविध विधेयके तयार करून मांडणे आणि मंजूरी मिळवणे.
- विधानसभेचे अधिवेशन बोलावण्याबाबत राज्यपालाला सल्ला देणे.
- मनी बिल व अर्थसंकल्प तयार करून विधानसभेत सादर करणे.

(इ) आर्थिक अधिकार (Financial Powers)

- राज्याचा वार्षिक अर्थसंकल्प तयार करणे.
- कर धोरण, महसूल वाढविण्याचे उपाय, खर्च व निधीचे वाटप ठरविणे.
- राज्याच्या विकास योजनांसाठी आर्थिक तरतूद करणे.
- विधानसभेच्या मंजूरीनंतर राज्य निधी वापरण्याचे अधिकार.

(ई) न्यायिक अधिकार (Judicial Powers)

- राज्यपालाद्वारे गुन्हेगारांना शिक्षा माफ करण्यासंबंधी सल्ला देणे.
- राज्यातील कायद्याच्या अंमलबजावणीसंबंधी निर्णय घेणे.
- राज्याच्या न्यायप्रणालीस आवश्यक सुविधा उपलब्ध करून देणे.

(उ) केंद्राशी संबंध विषयक अधिकार (Powers in Centre-State Relations)

- केंद्र सरकारशी राज्याचे प्रश्न, निधी, धोरण याबाबत चर्चा करणे.
- राज्याच्या हिताचे प्रश्न संसदेत मांडले जातील याची खबरदारी घेणे.
- केंद्राकडून विविध योजनांसाठी मदत मिळवणे.

२) मंत्रिमंडळाची कार्ये (Functions of the Council of Ministers)

- धोरण ठरविणे** – राज्याच्या आर्थिक, शैक्षणिक, सामाजिक, औद्योगिक, कृषी इ. धोरणांची आखणी करणे.
- कायदे करणे** – आवश्यक विधेयके तयार करून विधानसभेत मांडणे व ती मंजूर करून घेणे.
- अर्थसंकल्प तयार करणे** – राज्याचा अंदाजपत्रक तयार करून ते विधानसभेत मांडणे.
- प्रशासन चालवणे** – राज्यातील सर्व विभागांचे दैनंदिन प्रशासन व्यवस्थित चालविणे.
- जनतेच्या समस्या सोडवणे** – नागरिकांच्या अडचणी, तक्रारी व अपेक्षा पूर्ण करण्यासाठी कार्यक्रम आखणे.
- राज्यपालाला सल्ला देणे** – नियुक्त्या, विधेयके, आणीबाणीच्या परिस्थितीत पावले उचलणे इ. बाबतीत राज्यपालाला मार्गदर्शन करणे.
- कायद्याची व सुव्यवस्थेची काळजी घेणे** – राज्यातील शांतता व सुरक्षा राखणे.
- केंद्राशी समन्वय साधणे** – केंद्राच्या योजनांचा लाभ राज्यातील लोकांपर्यंत पोहोचविणे.
- आपत्कालीन परिस्थिती हाताळणे** – पूर, दुष्काळ, भूकंप किंवा दंगलीसारख्या संकटांमध्ये प्रभावी उपाययोजना करणे.

३) निष्कर्ष

मंत्रिमंडळ हे राज्य शासनाचे **हृदय व मेंदू** आहे.

- तेच धोरण आखते, कायदे बनवते, अर्थसंकल्प तयार करते आणि जनतेच्या हितासाठी प्रशासन चालवते.
- म्हणूनच भारतीय लोकशाहीत मंत्रिमंडळ हे **सामूहिक जबाबदार अंग** मानले जाते.

प्रकरण ३: राज्य न्यायव्यवस्था

अ) उच्च न्यायालये- रचना

१) उच्च न्यायालयांची रचना (Structure of High Courts)

- स्थापना (Establishment)**
 - प्रत्येक राज्यासाठी एक उच्च न्यायालय असते.
 - काही उच्च न्यायालये दोन-तीन राज्यांसाठी एकत्रही कार्य करतात (उदा. पंजाब व हरियाणा उच्च न्यायालय).
- घटक (Composition)**

- प्रत्येक उच्च न्यायालयात मुख्य न्यायाधीश (Chief Justice) व इतर न्यायाधीश (Judges) असतात.
 - न्यायाधीशांची नेमणूक व संख्या केंद्र सरकार ठरवते.
3. **नियुक्ती (Appointment of Judges)**
- उच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशांची नियुक्ती राष्ट्रपती करतात.
 - यामध्ये भारताचे मुख्य न्यायाधीश, राज्यपाल व संबंधित उच्च न्यायालयाचा मुख्य न्यायाधीश यांच्याशी सल्लामसलत केली जाते.
4. **पात्रता (Qualifications)**
- भारतीय नागरिक असावा.
 - किमान १० वर्षे न्यायाधीश म्हणून अनुभव किंवा १० वर्षे वकिली व्यवसाय केलेला असावा.
5. **कालावधी व निवृत्ती वय (Tenure & Retirement)**
- उच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशांचे निवृत्ती वय ६२ वर्षे आहे.
 - राष्ट्रपतींच्या आदेशाने हटवले जाऊ शकते (संसदेच्या महाभियोग प्रक्रियेनुसार).

ब) उच्च न्यायालयांचे अधिकार आणि कार्ये

भारतीय राज्यघटनेनुसार प्रत्येक राज्यासाठी किंवा दोन-तीन राज्यांसाठी मिळून उच्च न्यायालय (High Court) असते. भारतात सर्वोच्च न्यायालयाखालोखाल उच्च न्यायालये ही न्यायप्रणालीतील सर्वात महत्त्वाची पातळी आहे.

२) उच्च न्यायालयांचे अधिकार (Powers of High Courts)

(अ) मूल अधिकार (Original Jurisdiction)

- थेट उच्च न्यायालयात काही खटले दाखल करता येतात.
- विवाह, घटस्फोट, वारसा, कंपन्यांचे व्यवहार, संविधानिक प्रश्न इत्यादी बाबतीत.

(आ) अपील अधिकार (Appellate Jurisdiction)

- जिल्हा व अधीन न्यायालयांच्या निर्णयाविरुद्ध अपील ऐकण्याचा अधिकार.
- नागरी, फौजदारी व घटनात्मक प्रकरणांवरील अपील ऐकणे.

(इ) घटनात्मक अधिकार (Constitutional Powers)

- मूलभूत अधिकारांचे संरक्षण करण्यासाठी उच्च न्यायालय थेट हस्तक्षेप करू शकते.
- अनुच्छेद २२६ अंतर्गत *हॉबिस कॉर्पस*, *मॅडेस*, *प्रोहिबिशन*, *क्वो-वारंटो*, *सर्टिओरारी* अशा लेखी आदेश (Writs) जारी करण्याचा अधिकार.

(ई) पर्यवेक्षण अधिकार (Power of Superintendence)

- राज्यातील सर्व अधीन न्यायालयांवर देखरेख ठेवण्याचा अधिकार.
- अधीन न्यायालयांचे कार्यपद्धतीसंबंधी नियम घालणे.

(उ) न्यायिक पुनरावलोकन (Judicial Review)

- राज्य शासनाचे कायदे व आदेश हे संविधानाशी विसंगत असल्यास त्यांना अवैध ठरविण्याचा अधिकार.

३) उच्च न्यायालयांची कार्ये (Functions of High Courts)

1. **न्यायदान करणे** – राज्यातील नागरिकांना न्याय मिळवून देणे.
2. **मूलभूत अधिकारांचे संरक्षण** – कोणत्याही नागरिकांचे हक्क अबाधित राहतील याची खात्री करणे.
3. **कायद्याचे स्पष्टीकरण व अंमलबजावणी** – कायद्याचे योग्य अर्थ लावणे.
4. **खालच्या न्यायालयांवर नियंत्रण** – त्यांच्या कार्यपद्धतीवर देखरेख ठेवणे.
5. **राज्य सरकारच्या कामकाजावर नियंत्रण** – गैरसंवैधानिक निर्णयांना रोखणे.
6. **लोकशाही व न्यायव्यवस्थेचे रक्षण** – न्यायालयाच्या निर्णयांमुळे शासन व नागरिक यांच्यातील समतोल राखला जातो.

४) निष्कर्ष

उच्च न्यायालये ही राज्यातील “संविधान व कायद्यांची रक्षक” म्हणून कार्य करतात. नागरिकांच्या मूलभूत अधिकारांचे रक्षण, अधीन न्यायालयांवर नियंत्रण, व शासनाच्या कामकाजावर देखरेख ही त्यांची मुख्य कार्ये आहेत. म्हणूनच उच्च न्यायालये ही राज्यातील न्यायदानाची सर्वोच्च संस्था आहेत आणि भारतीय लोकशाही टिकविण्यात त्यांचे स्थान अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

क) लोकदल - रचना, अधिकार आणि कार्ये

भारतात न्यायव्यवस्था प्रचंड विलंब आणि खर्चिक झाल्यामुळे सामान्य माणसाला सहज न्याय मिळणे कठीण झाले. ही उणीव भरून काढण्यासाठी लोकदल (Lok Adalat) ही व्यवस्था सुरु करण्यात आली. लोकदल हे न्यायालयाचे पर्याय नसून पर्यायी विवाद निवारण प्रणाली (Alternative Dispute Resolution – ADR) आहे. यामध्ये तडजोडीच्या आधारे वाद मिटवले जातात.

१) लोकदलाची रचना (Composition of Lok Adalat)

1. स्थापना –

- लोकदलाची स्थापना न्यायालयीन सेवा प्राधिकरण अधिनियम १९८७ (Legal Services Authorities Act, 1987) अंतर्गत करण्यात आली.
- राष्ट्रीय स्तरावर, राज्य स्तरावर, जिल्हा व तालुका स्तरावर लोकदल कार्यरत असतात.

2. घटक –

- लोकदलामध्ये न्यायाधीश (सेवानिवृत्त किंवा कार्यरत),
- वकील,
- सामाजिक कार्यकर्ते अथवा
- प्रतिष्ठित व्यक्ती सदस्य म्हणून असतात.

3. प्रकार –

- स्थायी लोकदल (Permanent Lok Adalat) – काही क्षेत्रांसाठी कायमस्वरूपी.
- विशेष लोकदल – विशिष्ट दिवशी आयोजित, जसे की “मेगा लोकदल”.

२) लोकदलाचे अधिकार (Powers of Lok Adalat)

1. लोकदलाला न्यायालयीन प्रकरणांवर तडजोडीच्या आधारे निर्णय घेण्याचा अधिकार आहे.
2. लोकदलातील निर्णय न्यायालयीन आदेशाइतकाच वैध व अंतिम असतो.
3. लोकदलाच्या निर्णयाविरुद्ध कोणतीही अपील करता येत नाही.
4. लोकदलात न्यायालयीन शुल्क आकारले जात नाही.
5. कोणतेही प्रकरण लोकदलात सोडविले गेले तर संबंधित न्यायालयास त्याचा निर्णय ग्राह्य धरावा लागतो.
6. लोकदल फक्त गुन्हेगारी स्वरूपाची गंभीर प्रकरणे सोडवू शकत नाही (उदा. खून, बलात्कार).

३) लोकदलाची कार्ये (Functions of Lok Adalat)

1. प्रलंबित प्रकरणे सोडवणे – न्यायालयात चालू असलेली प्रकरणे जलदगतीने तडजोडीने सोडवणे.
2. नवीन प्रकरणे हाताळणे – न्यायालयात दाखल होण्यापूर्वीच तडजोडीने प्रकरण मिटवणे.
3. तडजोड घडवून आणणे – पक्षकारांमध्ये संवाद घडवून, समेटाचा मार्ग शोधणे.
4. वेळ व खर्च वाचवणे – न्यायालयीन प्रक्रिया टाळल्यामुळे वेळ आणि पैसा दोन्ही वाचतो.
5. जनतेस सोपा न्याय मिळवून देणे – विशेषतः गरीब, अशिक्षित लोकांना मोफत आणि सुलभ न्याय मिळतो.
6. सामाजिक ऐक्य वाढवणे – वैमनस्य कमी करून परस्पर समझोता साधणे.

४) लोकदलाचे महत्त्व

- जलद व स्वस्त न्यायप्रक्रिया.
- न्यायव्यवस्थेवरील भार कमी होतो.
- सामान्य माणसाचा न्यायव्यवस्थेवरील विश्वास वाढतो.
- लोकशाहीतील न्याय सर्वांसाठी ही संकल्पना वास्तवात येते.

◆ निष्कर्ष

लोकदल हे भारतीय न्यायव्यवस्थेतील एक महत्त्वाचे अंग आहे.

- ते सामान्य नागरिकांना जलद, स्वस्त आणि प्रभावी न्याय मिळवून देते.
- प्रकरणे तडजोडीने सोडवून न्यायालयाचा वेळ व पैसा वाचवते.
- म्हणूनच लोकदलाला “जनतेचे न्यायालय” असे म्हटले जाते.

प्रकरण ४: स्वायत्त संस्था

अ) महाराष्ट्राचे महाधिवक्ता

भारतीय राज्यघटनेच्या अनुच्छेद १६५ नुसार प्रत्येक राज्यात महाधिवक्ता (Advocate General) ही घटना-निर्दिष्ट संवैधानिक पद आहे. महाराष्ट्राचे महाधिवक्ता हे राज्याचे सर्वोच्च विधिज्ञ अधिकारी (Highest Law Officer of the State) मानले जातात.

१) नियुक्ती (Appointment of Advocate General)

1. महाधिवक्ताची नियुक्ती महाराष्ट्राचे राज्यपाल करतात.
2. नियुक्तीसाठी शर्ती :
 - तो भारताचा नागरिक असावा.
 - त्याला उच्च न्यायालयाचा न्यायाधीश होण्याची पात्रता असावी (म्हणजे किमान १० वर्षे वकिली व्यवसाय किंवा न्यायाधीश म्हणून अनुभव).

२) पदाचा कार्यकाळ (Tenure)

- संविधानात ठराविक कार्यकाळ दिलेला नाही.
- महाधिवक्ता राज्यपालांच्या इच्छेनुसार पदावर राहतो.

- तो कोणत्याही वेळी राजीनामा देऊ शकतो.

३) महाधिवक्त्याचे अधिकार व कर्तव्ये (Powers and Functions of Advocate General)

(अ) विधिक सल्लागार (Legal Advisor)

- राज्य सरकारला विविध कायदेशीर बाबींवर सल्ला देतो.
- राज्य शासनाचे निर्णय व कार्यवाही कायद्याशी सुसंगत आहेत की नाही हे पाहतो.

(आ) न्यायालयीन प्रतिनिधी (Judicial Functions)

- राज्य सरकारतर्फे उच्च न्यायालयात व सर्वोच्च न्यायालयात खटले लढवतो.
- राज्य शासनाचे अधिकृत वकील म्हणून कार्य करतो.

(इ) विधानमंडळाशी संबंधित अधिकार (Legislative Functions)

- महाधिवक्ता महाराष्ट्राच्या विधानसभा व विधानपरिषद या दोन्ही सभागृहात बोलू शकतो.
- परंतु त्याला मतदानाचा अधिकार नसतो.
- विधेयकांवरील कायदेशीर प्रश्न स्पष्ट करण्यासाठी तो सभागृहात मार्गदर्शन करतो.

(ई) इतर कार्ये

- राज्यपाल अथवा सरकारने सोपवलेल्या कोणत्याही कायदेशीर कामगिरीचे पालन करणे.
- महत्त्वाच्या घटनात्मक प्रश्नांवर सरकारला मत देणे.
- काही विशिष्ट खटल्यांमध्ये विशेष सरकारी वकील म्हणून उपस्थित राहणे.

४) महत्त्व (Importance of Advocate General)

- तो राज्यातील घटनात्मक आणि कायदेशीर शुद्धतेचा रक्षक असतो.
- राज्य शासनाचे कामकाज हे कायद्याशी विसंगत होऊ नये यासाठी महाधिवक्ता सतत मार्गदर्शन करतो.
- न्यायालयीन बाबींमध्ये शासनाचा अधिकृत वकील म्हणून महाधिवक्ता कार्य करतो.

◆ निष्कर्ष

महाराष्ट्राचा महाधिवक्ता हा राज्याचा मुख्य कायदेशीर सल्लागार आहे.

तो शासन, न्यायालय व विधानमंडळ यांच्यातील दुवा मानला जातो.

त्यामुळे राज्यातील कायदे व शासनप्रक्रिया योग्य मार्गाने चालाव्यात यासाठी त्याचे योगदान अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

ब) महाराष्ट्र लोकसेवा आयोग

भारतीय राज्यघटनेच्या अनुच्छेद ३१५ ते ३२३ मध्ये संघ लोकसेवा आयोग (UPSC) व राज्य लोकसेवा आयोगांची तरतूद आहे. या अन्वये महाराष्ट्र राज्यात महाराष्ट्र लोकसेवा आयोग (MPSC) कार्यरत आहे. हे आयोग महाराष्ट्र शासनाच्या विविध विभागातील अधिकारी व कर्मचाऱ्यांची भरती करण्यासाठी, त्यांचा दर्जा टिकवण्यासाठी व योग्य सल्ला देण्यासाठी स्थापलेले संवैधानिक व स्वतंत्र संस्थान आहे.

१) रचना (Structure of MPSC)

1. घटक – महाराष्ट्र लोकसेवा आयोगामध्ये एक अध्यक्ष (Chairman) आणि काही सदस्य (Members) असतात.
2. नियुक्ती –
 - अध्यक्ष व सदस्यांची नियुक्ती महाराष्ट्राचे राज्यपाल करतात.
3. पात्रता –
 - त्यांना शासन, प्रशासन, कायदा, शिक्षण इत्यादी क्षेत्रातील अनुभव असावा.
4. कालावधी –
 - त्यांचा कार्यकाळ ६ वर्षे किंवा वयाची ६२ वर्षे पूर्ण होईपर्यंत, यापैकी जे आधी येईल ते.
5. हकालपट्टी –
 - अध्यक्ष किंवा सदस्यांना राज्यपाल फक्त सर्वोच्च न्यायालयाच्या चौकशी अहवालानंतरच काढू शकतात.

२) अधिकार व कार्ये (Powers and Functions of MPSC)

(अ) भरतीसंबंधी कार्ये (Recruitment Functions)

- राज्य सरकारच्या विविध गट अ (Class I), गट ब (Class II) व काही गट क (Class III) पदांसाठी स्पर्धा परीक्षा व मुलाखतीद्वारे पात्र उमेदवारांची निवड करणे.
- खुली परीक्षा, विभागीय परीक्षा व थेट मुलाखत अशा मार्गांनी भरती करणे.

(आ) सल्लागार कार्ये (Advisory Functions)

- शासनाला नियुक्त्या, बढती, बदली, सेवाशर्ती, शिस्तभंगाची कारवाई यासंबंधी सल्ला देणे.
- राज्यातील सेवकांच्या कार्यक्षमता व सेवाभिमुखता टिकवण्यासाठी उपाय सुचवणे.

(इ) शिस्तभंग कार्यवाही (Disciplinary Functions)

- शासकीय कर्मचाऱ्यांवर शिस्तभंगाची कारवाई करताना शासनाला सल्ला देणे.

(ई) इतर कार्ये (Other Functions)

- स्पर्धा परीक्षांचे आयोजन व निकाल घोषित करणे.
- पात्र उमेदवारांची शिफारस करून रिक्त पदे भरण्यास मदत करणे.
- शासनाच्या मागणीनुसार इतर प्रशासकीय व सेवाविषयक बाबींवर सल्ला देणे.

३) महत्त्व (Importance of MPSC)

- राज्य सेवेत पारदर्शकता व गुणवत्ता टिकवून ठेवते.
- योग्य, पात्र व गुणी अधिकारी शासन सेवेत आणते.
- शासन यंत्रणेचे कार्यकुशलपणे व परिणामकारकरीत्या कामकाज होण्यास मदत करते.
- प्रशासकीय कामकाजात न्याय व समान संधी याची हमी देते.

◆ निष्कर्ष

महाराष्ट्र लोकसेवा आयोग ही राज्यातील प्रशासकीय कणा घडवणारी संस्था आहे.

- ती राज्य शासनाला सक्षम अधिकारी व कर्मचारी उपलब्ध करून देते,
- सेवाशर्तीबाबत योग्य सल्ला देते,
- तसेच शासन यंत्रणा कार्यक्षम ठेवण्यात मोलाचे योगदान देते.

म्हणूनच MPSC ला “महाराष्ट्र शासनाची भरती यंत्रणा व सल्लागार संस्था” असे संबोधले जाते.

क) राज्य मानवाधिकार आयोग

भारतीय लोकशाहीत नागरिकांचे मानवाधिकार (Human Rights) सुरक्षित ठेवणे ही शासनाची महत्त्वाची जबाबदारी आहे. यासाठी केंद्र व राज्य स्तरावर मानवाधिकार संरक्षण अधिनियम १९९३ (Protection of Human Rights Act, 1993) अंतर्गत राष्ट्रीय व राज्य मानवाधिकार आयोगांची स्थापना करण्यात आली. महाराष्ट्रासह अनेक राज्यांत राज्य मानवाधिकार आयोग कार्यरत आहेत.

१) रचना (Structure of State Human Rights Commission)

1. घटक (Composition)

- अध्यक्ष (Chairperson)
- एक ते दोन सदस्य (Members)
- सचिव व आवश्यक ते कर्मचारी

2. अध्यक्ष व सदस्यांची पात्रता (Qualifications)

- अध्यक्ष: उच्च न्यायालयाचे माजी मुख्य न्यायाधीश असणे आवश्यक.
- सदस्य:
 - एक तरी उच्च न्यायालयाचा विद्यमान किंवा माजी न्यायाधीश असावा.
 - दुसरा सदस्य मानवी हक्क, कायदा, समाजसेवा, प्रशासन अशा क्षेत्रात अनुभव असलेला असावा.

3. नियुक्ती (Appointment)

- अध्यक्ष व सदस्यांची नियुक्ती राज्यपाल करतात.
- नियुक्ती प्रक्रियेत मुख्यमंत्री, विधानसभा अध्यक्ष, विरोधी पक्षनेते, राज्यसभेतून नामनिर्देशित सदस्य इ. यांचा समावेश असतो.

4. कार्यकाळ (Tenure)

- ५ वर्षे किंवा वयाची ७० वर्षे पूर्ण होईपर्यंत, यापैकी जे आधी येईल ते.
- पुनर्नियुक्तीची तरतूद नाही.

२) अधिकार (Powers of SHRC)

1. तपासणी अधिकार

- राज्य शासन, पोलिस किंवा अन्य अधिकाऱ्यांकडून झालेल्या मानवाधिकार उल्लंघनाची चौकशी करण्याचा अधिकार.

2. साक्ष पुरावे गोळा करणे

- न्यायालयाप्रमाणे साक्षीदारांना हजर करणे, शपथपत्र घेणे, कागदपत्रे मागविणे.

3. शिफारसी देणे

- उल्लंघन झाल्यास भरपाई, नुकसानभरपाई, शिस्तभंग कारवाई याबाबत शासनाला शिफारस करणे.

4. न्यायालयीन अधिकार

- मानवाधिकार उल्लंघनाशी संबंधित प्रकरणे सिव्हिल कोर्टप्रमाणे चालविण्याचा अधिकार.

5. इतर अधिकार

- शासनाकडे अहवाल सादर करणे.
- राज्यातील कारागृह, सुधारगृह, पोलीस कोठड्या तपासणे.
- शिक्षण व जनजागृतीसाठी शिफारसी करणे.

३) कार्ये (Functions of SHRC)

1. मानवाधिकारांचे संरक्षण

- नागरिकांचे जीवन, स्वातंत्र्य, समानता, प्रतिष्ठा यांचे उल्लंघन होऊ नये म्हणून कार्य करणे.
- 2. **चौकशी करणे**
 - पोलिस अत्याचार, बेकायदेशीर कैद, भ्रष्टाचारामुळे हक्कभंग, जातीय/लैंगिक भेदभाव यासंबंधी तक्रारींची चौकशी करणे.
- 3. **शासनाला सल्ला देणे**
 - मानवाधिकार संरक्षणासाठी धोरणे, कायदे व कार्यक्रमांबाबत शिफारसी करणे.
- 4. **अहवाल सादर करणे**
 - वार्षिक अहवाल व शिफारसी राज्य सरकारला पाठवणे.
- 5. **लोकजागृती करणे**
 - कार्यशाळा, परिषद, अभ्यासक्रम याद्वारे लोकांमध्ये व सरकारी यंत्रणेमध्ये मानवाधिकारांविषयी जागृती करणे.

४) मर्यादा (Limitations of SHRC)

1. आयोगाचे निर्णय **फक्त शिफारसी स्वरूपाचे** असतात, बंधनकारक नाहीत.
2. केंद्रीय सुरक्षा दलांविरुद्ध थेट कारवाई करता येत नाही (फक्त शिफारस करता येते).
3. आर्थिक व मनुष्यबळाच्या मर्यादा असल्याने कार्यक्षमता कमी होते.

५) महत्त्व (Importance of SHRC)

- राज्यातील नागरिकांच्या **मानवाधिकारांचे रक्षण** करणारी प्रमुख संस्था.
- शासन व पोलीस यंत्रणेवर **निगराणी ठेवते**.
- पीडितांना **भरपाई व न्याय** मिळवून देण्यासाठी मदत करते.
- लोकशाहीतील **न्याय, समता व स्वातंत्र्याच्या मूल्यांचे रक्षण** करते.

◆ निष्कर्ष

राज्य मानवाधिकार आयोग ही संस्था राज्यातील सामान्य नागरिकांना त्यांच्या **मूलभूत हक्कांचे संरक्षण** देण्यासाठी अत्यंत आवश्यक आहे.

- तो मानवाधिकार उल्लंघनाविरुद्ध जागरूकता निर्माण करतो,
- शासनाला योग्य दिशा दाखवतो,
- व पीडितांना न्याय मिळवून देतो.

म्हणूनच राज्य मानवाधिकार आयोगाला “**जनतेचा रक्षक**” असे संबोधले जाते.